

MARIO IONUȚ MAROȘAN

PANDEMIC, DEATH OF DEATH AND THE PHILOSOPHY OF ENLIGHTENMENT

Mario Ionuț Maroșan

Université Laval, Faculty of Philosophy, Québec, Canada

Email: mario.ionut.marosan@umontreal.ca

Abstract: In the midst of the current pandemic, it is clear that there is one aspect which is paradoxically neglected in all discourse when it nevertheless constitutes the heart of the crisis: a reflection on the experience of death which occupies in history of mankind a central position since the dawn of time. It all happened as if the event of death had been completely integrated - absorbed in a way - in the great technological mechanism specific to industrial production and its alienating rhythm. Consequently, just like the many other economic activities of modern man, death fits into this framework as one production activity among others - with its market shares to be conquered, espousing the model of supply and demand, and above all as a sphere subject to the laws of the market and commercial competition. However, the horizon of death represents a very unique experience in human life. Not only is it situated on another level, it introduces, up to a certain point, perhaps in the same way as language, *un devenir humain de l'homme*.

Keywords: practical philosophy, atomized society, demystification, Hans-Georg Gadamer, Isaiah Berlin, Immanuel Kant, death of death, transhumanism, violent utopias, Enlightenment philosophy, COVID-19.

PANDEMIA, MOARTEA MORȚII ȘI FILOSOFIA ILUMINISTĂ

Rezumat: În mijlocul pandemiei, este clar că există un aspect care este paradoxal neglijat în toate discursurile atunci când constituie inima crizei: ne întrebăm cu privire la reflecțiile despre experiența morții care ocupă în istorie umanității o poziție centrală încă din timpuri străvechi. Totul s-a întâmplat ca și cum evenimentul morții ar fi fost complet integrat - absorbit într-un fel - în marele mecanism tehnologic propriu producției industriale și ritmului său de înstrăinare. În

consecință, la fel ca multe alte activități economice ale omului modern, moartea se încadrează în acest spațiu ca o activitate de producție, printre alte astfel de activități - cu cuceririle sale de piață, după modelul cererii și ofertei, și, mai ales, ca sferă supusă legilor pieței și concurenței comerciale. Cu toate acestea, orizontul morții reprezintă o experiență unică în viața omului. Nu doar că este situat pe un alt plan, ci introduce, până la un anumit punct, poate în același mod ca limbajul, o devenire umană a omului, un *devenir humain de l'homme*.

Cuvinte-cheie: filosofie practică, societatea atomizată, demistificare, Hans-Georg Gadamer, Isaiah Berlin, Immanuel Kant, moartea morții, transumanism, violență utopiei, filosofia iluministă, COVID-19.

Ce poate să ne spună un filosof¹ în mijlocul unei *crize pandemice*²? Fără îndoială, nu foarte multe, dacă se crede că discuțiile pe acest subiect sunt rezervate exclusiv oamenilor de știință care se străduiesc să ofere răspunsuri tuturor problemelor umane – în timp ce filosoful pare, mai degrabă, să înmulțească întrebările și să diminueze numărul răspunsurilor la acestea. Pe de altă parte, dacă privim această criză în manieră holistică, adică în ansamblul ei, mi se pare că se remarcă o anumită problemă filosofică – mai puțin teoretică, cu alte cuvinte mai sensibilă la primatul practicii și, probabil, mai mult interpretativă decât creativă³ – care poate arunca o lumină valoroasă, clarificatoare chiar, asupra acestei crize în care avem de-a face cu imensa complexitate a omului.

În aceste condiții, Clint Witchalls și Lionel Cavicchioli atrag atenția în *articolul lor din 10 martie 2020*⁴ asupra faptului că diferiți „autori (...) au căutat să plaseze epidemia (*pandemie, ar trebui specificat aici, începând cu 11 martie 2020*)⁵ în contextul altor pandemii.”, dar de asemenea să se ia în considerare și impactul „în creștere al COVID-19 (denumirea oficială a bolii) asupra *economiei mondiale*⁶, asupra a ceea ce se relevă despre *fragilitatea lanțurilor de aprovizionare*⁷, despre modul în care știința *se deschide*⁸ (și riscurile pe care le implică acest lucru), precum și progresele înregistrate în *dezvoltarea unui vaccin*⁹.” De asemenea, putem menționa reflecția lui Giorgio Agamben,¹⁰ care plasează pandemia în contextul politic recent: pentru teoreticianul italian, este ca și cum terorismul și-a epuizat justificarea pentru introducerea măsurilor de urgență, iar inventarea unei epidemii a oferit pretextul ideal pentru a le extinde dincolo de orice limită.¹¹ Cu toate acestea, este clar că există un aspect care este paradoxal neglijat în toate discursurile atunci când constituie inima crizei: ne întrebăm cu privire la reflecțiile despre experiența morții care ocupă în istoria umanității o poziție centrală încă din timpuri străvechi. Aceasta se întoarce la noi să ne bântuie acum.

Totul s-a întâmplat așa încât părea că nu auzeam cu adevărat șoapta morții care suna în urechile noastre, iar acum am auzit-o doar

pentru că o pandemie pare să aducă această șoaptă chiar în fața noastră.

În orice caz, acest lucru mi se pare cel mai evident – dincolo de toate opiniile teoretice ale experților, în practică, zi de zi – de la începutul anului 2020, când „am auzit de un număr tulburător de cazuri de pneumonie în Wuhan, în China, cauzate de un misterios nou «coronavirus» care (la) acel moment se răspândea în China, iar câteva persoane au fost testate pozitiv în Thailanda, în Coreea de Sud și în Japonia”, după cum ne amintesc cei doi autori ai articolului „Coronavirus: le point sur la couverture internationale de The Coronavirus”¹².

În acest sens, interpretarea pe care o înaintez este înrădăcinată după părerea mea într-o mișcare mult mai profundă și străveche a modernității occidentale, și anume un anumit mod în care *Iluminismul* anunță *moartea morții*: „A fost, pentru conștiința noastră, un eveniment mult mai important decât o simplă transformare a imaginii morții, care a ajuns la noi prin milenii de memorie umană, fie prin interpretarea oferită de religii, fie prin formele de organizare a vieții umane. Acest eveniment, specific timpului nostru, este încă mult mai radical: este vorba despre *ștergerea imaginii morții în societatea modernă*, iar aceasta, conștiința noastră o cere în mod clar. Am putea-o defini ca pe o reînnoire a mișcării *Iluministe*; dar aceste noi Lumini, de data aceasta, afectează toate straturile populației și fac din stăpânirea tehnologică a realității, obținută datorită performanțelor strălucitoare ale științelor naturii și ale sistemului informațional modern, fundamentul tuturor lucrurilor. Această nouă mișcare a Iluminismului a adus o demistificare a morții.”¹³

Cu toate acestea, se remarcă faptul că, în elanul Iluminismului, purtat de succesul științelor – în special matematica și fizica care explică fenomene inexplicabile anterior¹⁴ – demistificarea morții este, prin extensie naturală, în continuitatea unei demistificări a vieții.

Ce înseamnă aceasta în termeni concreți? Prin aceasta mă refer la faptul că, din punctul de vedere al oamenilor de știință, introducerea noului în cursul lumii, apariția vieții în univers, nu mai are nici o dimensiune prodigioasă, nici una miraculoasă¹⁵ și este înțeleasă doar

drept „produsul incalculabil al unui joc de noroc [întrucât știința] reușește să numească cauzalități științifice decisive care, într-un proces care urmează o linie ascendentă, inteligibil în sens larg, a dus la nașterea vieții pe planeta noastră, precum și la toate evoluțiile pe care le-a suferit ulterior.”¹⁶ De acolo, experiența morții în viața omului pare să fi alunecat și ea pe această pantă alunecoasă a Luminilor: sunt răspunzătoare aici, în mare măsură, revoluția industrială și marile transformări sociale care au însoțit ceea ce ar putea fi descris ca un proces care vizează ruperea tuturor legăturilor, la nivel *macro* și *micro*, pentru a atomiza de la un capăt la altul, de la margine la margine, ceea ce a fost odată legat.

În cadrul acestei societăți nou atomizate¹⁷, orizontul morții este înlăturat subtil din viața de zi cu zi: „Nu doar făcând să dispară dimensiunea funerară a morții din peisajul urban – această paradă în care toată lumea își scoate pălăria înaintea grandorii morții. Ci, de asemenea, și făcând moartea efectiv anonimă în clinicile moderne, provocând astfel tulburare și mai profundă. Dispariția reprezentării publice a acestui eveniment merge mână în mână cu distanțarea persoanei care moare departe de mediul său familiar și familial, precum și separarea de părinții săi.”¹⁸

Totul s-a întâmplat ca și cum experiența morții, evenimentul morții pentru a folosi vocabularul gadamerian, ar fi fost complet integrată – absorbită într-un fel – în marele mecanism tehnologic propriu producției industriale și a ritmului său de înstrăinare. În consecință, la fel ca multe alte activități economice ale omului modern, moartea se încadrează în acest spațiu ca o activitate de producție, printre alte astfel de activități – cu cuceririle sale de piață, după modelul cererii și ofertei, și, mai ales, ca sferă supusă legilor pieței și a concurenței comerciale.

Cu toate acestea, orizontul morții reprezintă o experiență unică în viața omului. Nu doar că este situat pe *un alt plan*¹⁹ – ci introduce, până la un anumit punct, poate în același mod ca limbajul, o devenire umană a omului, *un devenir humain de l'homme* – dar este fără îndoială, „singura experiență care marchează în mod clar limitele stăpânirii naturii pe care știința și tehnologia au făcut-o posibilă” din

momentul în care „chiar și imensul progres tehnic pe care l-am făcut în prelungirea adesea artificială a vieții nu demonstrează decât limita absolută a cunoștințelor noastre.”²⁰ Prin urmare, nu este banal dacă transumanismul, ca întreprindere care urmărește să nege finitudinea omului și, prin urmare, ceea ce îl face o ființă umană²¹, și-a dat drept țintă principală moartea: mai exact, moartea acestei morți. În cele din urmă, urmând această cale, transhumanistii cred că pot merge dincolo de finitudinea omului, spre o așa-numită viață infinită (ambție care - merită menționat? - în mod firesc, îi va viza și va preocupa doar pe cei mai bogați).²².

Să revenim pentru o clipă la întrebarea noastră inițială: ce poate să ne spună un filosof în aceste condiții? În opinia mea, contribuția sa este mai marcată și mai clară aici. Mai precis, este potrivit ca filosoful să contracareze în special influența dăunătoare a periculoasei utopii transumaniste și dinamica negației caracterului iremediabil al mortalității. Această ideologie este periculoasă, deoarece orice utopie, ca ghid pentru acțiunea politică – adică, atunci când depășește cadrul imaginar, pentru că doar în acest cadru restrictiv are o anumită valoare ca act literar creativ – poate fi literalmente catastrofală, la fel ca utopia comunistă sau fascistă: „Posibilitatea unei soluții finale – chiar dacă uităm sensul îngrozitor pe care această expresie l-a dobândit pentru noi – se dovedește a fi o iluzie, una foarte periculoasă. Pentru că, dacă credem cu adevărat în posibilitatea unei astfel de soluții, nu există nicio îndoială că niciun cost nu ar fi prea mare pentru realizarea acesteia: pentru a face umanitatea dreaptă, fericită, creativă și armonioasă pentru totdeauna - ce preț nu am fi dispuși să plătim pentru asta? *Pentru a realiza o astfel de omletă, cu siguranță nu există o limită la numărul de ouă care pot fi sparte* – acesta a fost idealul lui Lenin, Troțki, Mao, Pol Pot, din ceea ce știu. De vreme ce cunosc singura cale care va duce la soluția definitivă a problemelor societății, știu unde să conduc caravana umanității; și din moment ce nu știți ce știu, nu se pune problema să vă oferim cea mai mică libertate de alegere, dacă dorim să atingem obiectivul. Declarați că o astfel de politică vă va face mai liberi sau vă va oferi mai mult spațiu pentru a respira; dar știu că greșiți, știu ce este necesar pentru voi, ce este

necesar pentru oameni; și dacă întâmpin rezistență, din cauza ignoranței sau răutății, atunci această rezistență va trebui înlăturată, iar sute de mii de oameni vor pieri dacă este necesar, astfel încât milioane de alții oameni vor fi fericiți pentru totdeauna. Ce ai vrea să facem, noi, cei care avem cunoștințe, în afară de a fi gata să îi sacrificăm pe toți? Unii profeți înarmați încearcă să salveze umanitatea, pe când alții doar rasa lor datorită calităților sale superioare, dar indiferent de motiv, a milioanele de victime ale războaielor și revoluțiilor - în camerele de gazare, ale gulagurilor, în timpul genocidelor: toate monstruozițiile pentru care secolul nostru va rămâne gravat în amintirile noastre - acestea sunt prețul de plătit pentru fericirea generațiilor viitoare. Dacă dorința ta de a salva omenirea este serioasă, trebuie să îți blindezi inima și să nu te uiți la costuri. (...) Singura certitudine pe care o putem avea este aceea a realității sacrificiului, a muribundului și a morților. Dar idealul în numele căruia mor este îndepărtat. Ouăle sunt sparte, și obiceiul de a le sparge se stabilește, dar omleta rămâne invizibilă.”²³

Așadar, dacă astăzi, după marile viziuni utopice și totalitare, atât de stânga cât și de dreapta, care s-au prăbușit – *aceste soluții finale care au spart atâtea ouă* – spectrul unei alte utopii continuă să ne bântuiască: cel al transhumanismului, care este din nou prezentat ca singura cale care va duce la soluția finală (tehnologică) a tuturor problemelor societății și care este promovată de câțiva conducători care vor să fie în fruntea caravanei umanității. Acum, tocmai ca un refuz al răspunsurilor fără echivoc la complexitatea realității și omului, mă opun ideologiei transumaniste, precum și oricărei alte ideologii. Pentru a face acest lucru și pentru a argumenta corespunzător, ne putem baza pe o observație a lui Kant pe care Isaiah Berlin²⁴ o ia pentru unul dintre cele mai înțelepte comentarii făcute despre condiția umană: « Aus so krummen Holze, als woraus der Mensch gemacht ist, kann nichts ganz Gerades gezimmert werden » ; care poate fi tradus în felul următor: „Niciodată nu vom realiza nimic drept, din lemnul atât de răsucit din care oamenii sunt făcuți”, sau „dintr-un lemn la fel de curbat din care este făcut omul, nu se poate tăia nimic drept.”²⁵ Din acest motiv, mi se pare că nici o soluție așa-zis perfectă

nu este nici posibilă, nici de dorit în problemele omului: orice încercare de a face acest lucru nu doar că va duce la eșec, ci mai ales la *excesul de violență*.

Iată, așadar, obiecția filosofică, definitivă, mi se pare, ce putem prezenta ideii unei totalități perfecte, chiar și a unei soluții definitive, în cadrul căreia toate problemele omului ar fi rezolvate, dar și la ideea unei soluții tehnologice mărețe și transumaniste ca orizont final al tuturor întrebărilor noastre. Acest fapt este cu atât mai adevărat în momentul acestei crize pandemice în care *fragilitatea structurii noastre economice și politice*²⁶ – mai ales în ceea ce privește fundațiile care oscilează din marea rețea a globalizării – ne este amintită tragic: experiența morții, acest fenomen oarecum jenant și înfricoșător pe care am vrut să-l înlăturăm din gânduri, se întoarce acum. La televizor, ni se prezintă detaliat, tot la câteva minute, evoluția numărului de decese la scară națională și internațională; pe rețelele de socializare, rudele celor care sunt purtători ai bolii, publică mesaje pentru a ne face conștienți de viteza cu care virusul ucide; frica de moarte induce o stare generalizată de panică și o doză surprinzătoare de iraționalitate în rândul celor care golesc rafturile supermarketurilor; în unele țări se construiesc morminte uriașe și oamenii se grăbesc să îngroape morții acolo; imaginarul morții se furișează încet, dar constant, sub picioarele noastre. El s-a reîntors.

Deoarece omul, întotdeauna, dar și mai mult începând cu valul Iluminismului, cu greu își poate imagina că a sa conștiință, „această conștiință capabilă să se proiecteze în viitor”, cum ar spune Gadamer, ar putea înceta într-o zi. Suntem în prezența a ceva ce ne împiedică să dormim noaptea, ceva ce ne deranjează: „există ca o relație profundă între, pe de o parte, conștiința morții, conștiința propriei finitudini, adică certitudinea că aceasta trebuie să moară într-o zi și, pe de altă parte, voința teribil de puternică și imperativă de a nu ști nimic despre acest tip de conștiință.”²⁷.

Cu alte cuvinte, omul are garanția de a avea un viitor atâta timp cât nu-și dă seama că, de fapt, nu are viitor. Voința noastră de a trăi trece dincolo de represiunea morții. Această relație atât de personală și profund intimă cu experiența morții nu va fi cruțată de Iluminism, ci dimpotrivă: „Putem spune cu siguranță, din acest motiv, că lumea

civilizației moderne încearcă, cu înfocare și exces de zel, să aducă, ca să zic așa, represiunea morții, care este ancorată în viața însăși, la o instituționalizare perfectă și care, din același motiv, relevă experiența morții în totalitate pe marginea vieții publice.”²⁸

În aceste condiții, putem spune că *proiectul transumanist încearcă, într-un anumit sens, să prelungească marșul Iluminismului*²⁹. Cu toate acestea, pare să existe o anumită diferență între cele două: în timp ce *ilumiștii* s-au mulțumit cu excluderea morții din câmpul imediat al preocupărilor, fără a o uita totuși, pentru că a păstrat un loc marginal în concepțiile lor despre lume, susținătorii transumanismului par să debordeze de încredere în speranța eradicării sale totale, indiferent de costul unei astfel de idei.

Acum, frica de misterul morții, o anumită spaimă în fața tăcerii sale asurzitoare și a caracterului său sacru, sau experiența ciudată a unei astfel de despărțiri radicale de cineva care era încă în viață în urmă cu câteva clipe, nu putea fi demisă. Experiența morții - și o anumită relație de represiune destul de intimă și sănătoasă cu ea - este inerentă vieții fiecărui om. Tocmai de aceea, proiectul transumanismului și, prin extensie, cel al Iluminismului științific, sunt condamnate să lovească ca într-un zid etern, pentru că ambele „se ciocnesc de misterul vieții și al morții ca limită de neegalat”³⁰.

Și mai mult, mi se pare că această limită poartă în sine o anumită valoare: este un loc real în care oamenii sensibili se pot exprima cu privire la specificul umanității noastre, apărând cot la cot misterele vieții și morții, acestea fiind luate drept mistere. Dacă nicio ființă vie nu poate accepta pe deplin moartea, fiecare trebuie totuși să accepte această finitudine. Aceasta este complexitatea sa.

Astfel, prin această criză pandemică și tot ceea ce ne dezvăluie, este posibil pentru noi să ne (re)gândim la locul experienței morții în societatea noastră: pandemia prin care trecem ne obligă pe toți să ne confruntăm - în cel mai frontal mod posibil - cu această experiență esențială a limitei. În epoca noastră Disney, în care optimismul cu orice preț - cel puțin aparent³¹ - ne este impus și ne zdrobește pe toți, trebuie să recunoaștem că uneori trăim o tristețe mai profundă în adâncul ființei noastre decât avem voie sau putem să admitem public:

și atunci poate ar fi timpul să recuperăm un spațiu de exprimare în care să putem să vociferăm liber sentimentele noastre – pe cât de diverse și de întunecate sunt –, astfel încât să ne putem reduce puțin durerea. Haideți să pornim pe această cale începând de astăzi pentru a face din această pandemie o experiență care nu este în totalitate în zadar.

Note

¹ Articolul a fost tradus în limba română de Drd. Persida Bec.

² Clint Witchalls, Lionel Cavicchioli, „Coronavirus: le point sur la couverture internationale de The Conversation”, *The Conversation*, March 10, 2020, URL: <https://theconversation.com/coronavirus-le-point-sur-la-couverture-internationale-de-the-conversation-133375>

³ Mario Ionuț Maroșan, *L'esprit de la philosophie de Martin Buber*, Mémoire de maîtrise présenté en vue de l'obtention du grade de maître en philosophie politique, Université de Montréal, April, 2019, URL: <http://hdl.handle.net/1866/22756>.

⁴ Clint Witchalls, Lionel Cavicchioli, op. cit.

⁵ Annie Labreque, „COVID-19: l'OMS déclare l'état de pandémie”, *Quebec Science*, 11.03.2020, URL: <https://www.quebecscience.qc.ca/sante/covid-19-oms-pandemie/>

⁶ Jovana Stanisljevic, „Le coronavirus pèse de plus en plus sur l'économie mondiale”, *The Conversation*, March 2, 2020, URL: <https://theconversation.com/le-coronavirus-pese-de-plus-en-plus-sur-leconomie-mondiale-132805>

⁷ François Fulconis, Gilles Piché, „Coronavirus: un révélateur de la fragilité du système logistique mondial”, *The Conversation*, March 2, 2020, URL: <https://theconversation.com/coronavirus-un-revelateur-de-la-fragilite-du-systeme-logistique-mondial-132780>

⁸ Xin Zu, „La menace du Covid-19 force les chercheurs à partager leurs découvertes, et c'est une révolution pour la science!”, *The Conversation*, February 25, 2020, URL: <https://theconversation.com/la-menace-du-covid-19-force-les-chercheurs-a-partager-leurs-decouvertes-et-cest-une-revolution-pour-la-science-132401>

⁹ Rob Grenfell, Trevor Drew, „Here's why the WHO says a coronavirus vaccine is 18 months away”, *The Conversation*, February 14, 2020, URL: <https://theconversation.com/heres-why-the-who-says-a-coronavirus->

vaccine-is-18-months-away-131213

¹⁰ Giorgio Agamben, „Lo stato d'eccezione provocato da un'emergenza immotivata” (în limba italiană în original), *Il Manifesto*, 25 februarie 2020, URL: <https://ilmanifesto.it/lo-stato-deccezione-provocato-da-unemergenza-immotivata/>.

¹¹ Giorgio Agamben, „Coronavirus et état d'exception” (în limba franceză), *L'Autre Quotidien*, 3 martie 2020, URL: <https://www.lautrequotidien.fr/new-blog/2020/3/3/giorgio-agamben-coronavirus-et-tat-dexception>.

¹² Clint Witchalls, Lionel Cavicchioli, „Coronavirus: le point sur la couverture internationale de The Conversation”, *The Conversation*, March 10, 2020, URL: <https://theconversation.com/coronavirus-le-point-sur-la-couverture-internationale-de-the-conversation-133375>

¹³ Hans-Georg Gadamer, «L'expérience de la mort» dans *Philosophie de la santé*, Paris, Éditions Grasset & Fasquelle et Éditions Mollat, 1998, p. 71.

¹⁴ Mai ales în opoziție cu explicațiile nu foarte convingătoare propuse de o știință oscilantă, cum ar fi metafizica tradițională, înainte de reforma critică a lui Immanuel Kant. În acest sens, vezi Luc Langlois, «La fin des choses et la fin de la liberté: l'Idée de Dieu dans la *Critique de la raison pure*», dans *Les philosophes et la question de Dieu*, Paris, Presses Universitaires de France, 2006, pp. 187-206. URL: <https://www.cairn.info/les-philosophes-et-la-question-de-dieu--9782130542766-page-187.htm>.

¹⁵ Joël Dolbeault, “Le secret de la vie a-t-il été percé ?”, *Études*, mai 2020, URL: <https://www.revue-etudes.com/article/le-secret-de-la-vie-a-t-il-ete-perce-13759>.

¹⁶ Gadamer, *Op. cit.*, p. 71.

¹⁷ Celine Spector, Charles Taylor, philosophe de la culture, *La vie des idées*, 8 aprilie 2014, URL: <https://laviedesidees.fr/Charles-Taylor-philosophe-de-la.html>.

¹⁸ Gadamer, *Op. cit.*, pp. 71-72.

¹⁹ Vincent Barras, « Une histoire de la notion de mort en médecine », dans *Les narrations de la mort*, Aix-en-Provence, Presses Universitaires de Provence, 2005, pp. 17-23. URL: <https://books.openedition.org/pup/7234?lang=fr>

²⁰ Gadamer, *Op. cit.*, p. 72.

²¹ Jean Boboc, „Le transhumanisme décrypté”, *Orthodoxie sur France Culture*, September 3, 2017, URL: <https://www.franceculture.fr/emissions/orthodoxie/le-transhumanismedecrypte>

²² Mary Vakaridis, „Ces riches qui ne voulait pas mourir”, *Bilan*, December 4, 2018, URL:

<https://www.bilan.ch/economie/ces-riches-qui-ne-voulaient-pas-mourir?Token=ENYU5hUXyOfLYV00MRSixHVvrd0veOn>.

²³ Isaiah Berlin, « La recherche de l'idéal », dans *Le bois tordu de l'humanité : romantisme, nationalisme et totalitarisme*, Paris, Albin Michel, 1992, pp. 28-29.

²⁴ Isaiah Berlin, „Two Enemies of Enlightenment: 1; J G Hamann”, *Isaiah Berlin Centenary, Podcasts of the University of Oxford*, Lecture on J G Hamann on October 26th 1965, URL : <https://podcasts.ox.ac.uk/two-enemies-enlightenment-1-j-g-hamann>.

²⁵ Immanuel Kant, *Idée d'une histoire universelle au point de vue cosmopolitique*, 6ème proposition, Paris, Bordas, coll. Univers des lettres, 1988 [1784], p. 17.

²⁶ Sébastien Jean, Alice Ekman, „Coronavirus: la mondialisation est-elle fragile?”, în Guillaume Erner, *Les invites des matin, France Culture*, 03.03.2020, URL: <https://www.franceculture.fr/emissions/linvite-des-matins/coronavirus-la-mondialisation-est-elle-fragile>.

²⁷ Gadamer, *Op. cit.*, p. 74.

²⁸ *Ibid.*, p. 75.

²⁹ James Hughes, “Contradictions from the Enlightenment Roots of Transhumanism”, dans *The Journal of Medicine and Philosophy : A Forum for Bioethics and Philosophy of Medicine*, Volume 35, Issue 6, December 2010, pp. 622–640. URL: <https://academic.oup.com/jmp/article/35/6/622/968763>.

³⁰ Gadamer, *Op. cit.*, p. 77.

³¹ The School of Life, „Philosophy – Emil Cioran”, *The School of Life*, June 9, 2017, URL: <https://www.youtube.com/watch?v=wMOM34XEi2k>

Bibliografie

Agamben, Giorgio. 2020. „Coronavirus et etat d'exception”. *L'Autre Quotidien*. March 3. URL: <https://www.lautrequotidien.fr/newblog/2020/3/3/giorgioagamben-coronavirus-et-tat-dexception>

Agamben, Giorgio. 2020. „Lo stato d’eccezione provocato da un’emergenza immotivata”. *Il Manifesto*. February 15. URL: <https://ilmanifesto.it/lo-statodeccezione-provocato-da-unemergen-za-immotivata/>

Barras, Vincent. 2005. «Une histoire de la notion de mort en médecine». în *Les narrations de la mort* (Aix-en-Provence: Presses Universitaires de Provence).

Berlin, Isaiah. 1965. „Two Enemies of Enlightenment: 1; J G Hamann”. *Isaiah Berlin Centenary, Podcasts of the University of Oxford Lecture on J G Hamann on October 26th*. URL: <https://podcasts.ox.ac.uk/two-enemies-enlightenment-1-jg-hamann>

Berlin, Isaiah. 1992. « La recherche de l’idéal ». în *Le bois tordu de l’humanité: romantisme, nationalisme et totalitarisme* (Paris : Albin Michel).

Boboc, Jean. 2017. „Le transhumanisme décrypté”. *Orthodoxie*. September 3. URL: <https://www.franceculture.fr/emissions/orthodoxie/le-transhumanismedecrypte>

Dolbeault, Joël. 2020. “Le secret de la vie a-t-il été percé ?”. *Etudes*. May. URL: <https://www.revue-etudes.com/article/le-secret-de-la-vie-a-t-il-ete-perce->

Witchalls, Clint, Lionel Cavicchioli. 2020. „Coronavirus: le point sur la couverture internationale de The Conversation”. *The Conversation*. March 10. URL : <https://theconversation.com/coronavirus-le-point-sur-la-couvertureinternationale-de-the-conversation-133375>

Fulconis, François, Gilles Paché. 2020. „Coronavirus: un révélateur de la fragilité du système logistique mondial”. *The Conversation*. March 2. URL: <https://theconversation.com/coronavirus-un-revelateur-de-la-fragilite-dusysteme->

Gadamer, Hans-Georg. 1998. « L’expérience de la mort » în *Philosophie de la santé* (Paris : Éditions Grasset & Fasquelle et Éditions Mollat).

Grenfell, Rob, Trevor Drew. 2020. „Here’s why the WHO says a coronavirus vaccine is 18 months away”. *The Conversation*. February 14, URL: <https://theconversation.com/heres-why-the-who-says-a-coronavirusvaccine-is-18-months-away-131213>

Hughes, James. 2010. “Contradictions from the Enlightenment Roots of Transhumanism”. *The Journal of Medicine and Philosophy: A Forum for Bio-*

ethics and Philosophy of Medicine, Volume 35, Issue 6, December: 622–640.
URL: <https://academic.oup.com/jmp/article/35/6/622/968763>

Jean, Sébastien, Alice Ekman. 2020. „Coronavirus: la mondialisation est-elle fragile ?”. În Guillaume Erner, *Les invites des matin*, *France Culture*, March 3.
URL: <https://www.franceculture.fr/emissions/linvite-des-matins/coronavirus-lamondialisation-est-elle-fragile>

Kant, Immanuel. 1988 [1784]. *Idée d'une histoire universelle au point de vu cosmopolitique*, 6eme proposition (Paris: Bordas).

Labreque, Annie. 2020. „COVID-19: l'OMS déclare l'état de pandémie”. *Quebec Science*. March 11. <https://www.quebecscience.qc.ca/sante/covid-19-oms-pandemie/>

Langlois, Luc. 2006. « La fin des choses et la fin de la liberté : l'Idée de Dieu dans la *Critique de la raison pure* ». În *Les philosophes et la question de Dieu* (Paris : Presses Universitaires de France).

Maroșan, Mario Ionuț. 2019. *L'esprit de la philosophie de Martin Buber*, Mémoire de maîtrise présenté en vue de l'obtention du grade de maître en philosophie politique. Université de Montreal. April. URL : <http://hdl.handle.net/1866/22756>

Spector, Celine. 2014. „Charles Taylor, philosophe de la culture,”. *La vie des idées*. April 8. URL: <https://laviedesidees.fr/Charles-Taylor-philosophe-de-la.html>

Stanisljevic, Jovana. 2020. „Le coronavirus pèse de plus en plus sur l'économie mondiale”. *The Conversation*. March 2. URL: <https://theconversation.com/lecoronavirus-pese-de-plus-en-plus-sur-economie-mondiale-132805>

The School of Life. 2017. „Philosophy – Emil Cioran”, *The School of Life*. June 9. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=wMOM34XEi2k>.

Vakaridis, Mary. 2018. „Ces riches qui ne voulait pas mourir”. *Bilan*. December 4. URL: <https://www.bilan.ch/economie/ces-riches-qui-ne-voulaient-pas-mourir?Token=ENYU5hUXyOfLYV00MRSixHVvrd0veOn>

Zu, Xin. 2020. „La menace du Covid-19 force les chercheurs a partager leurs découvertes, et c'est une révolution pour la science!”. *The Conversation*.

February 25, URL: <https://theconversation.com/la-menace-du-covid-19-force-leschercheurs-a-partager-leurs-decouvertes-et-cest-une-revolution-pour-lascience-132401>